שזיף קטן-פרי הוגדר בצפון הגולן בכפר ההרוס "בב אל-הוא"

אבי שמידע, חוג כלנית , המחלקה לאבולוציה ואקולוגיה והמרכז לרציונליות- האוניברסיטה העברית בירושלים avi.shmida@gmail.com
אורי פיק, מכון וויצמן למדע וחוג פרפרי ישראל **,** uri.pick@weizmann.ac.il
pickronni@yahoo.com
איור: שוסטר ©
תאריך פרסום: 15.12.2020
———————

תקציר: במשך 53 שנה גדל בכפר העזוב בב אל-הוא שליד מאגר בנטל עץ וורדני גדול מימדים בעל פריחה שופעת שהיה ידוע בפי חובבי הטבע בשם דובדבן תרבותי או מישמש או שזיף הדובדבן. בעקבות סיור של "חוג כלנית לצמחי ישראל" התאמצנו והגדרנו את העץ כשזיף קטן-פרי *Prunus mahaleb*. זהו עץ נמוך, בן משפחת הוורדניים הגדל בר בדרום אירופה, הרי-האטלס, הקווקז ומזרחה עד מרכז אסיה ואפגניסטן. בעוד באירופה הוא ידוע כעץ תרמופילי של מעונות מופרים הרי בישראל ובלבנון זהו עץ תרבות של מעונות רמים וקרים. בשל פריחתו הלבנה השופעת וריחו הנעים נוהגים לשתלו כעץ נוי. יתכן והגיע לצפון הגולן עם ההתיישבות הצ'רקסית?

==========

מזה שנים רבות עומד בצד שביל גולן, מצפון למאגר בנטל בשולי חורבות הכפר בב אל-הוא עץ גדול מידות בעל צורה כדורית אשר ענפיו הצדדיים נושקים לקרקע. בחורף העץ נשיר, באביב הוא פורח "כדובדבן לכל דבר" ובקיץ עליו הרחבים דומים לאלה של עלי המישמש. שמעון כהן, סייר ואוהב טבע ארצנו המושבע, כתב עליון בעמוד ענן: " זקן הדובדבנים" בארץ, קרס לפני מספר שנים אך עדין ישנם ענפים מלבלבים נכון לשנת 2020. כנראה הובא ונשתל במקום ע"י המתיישבים הצ'רקסים ושימש ככנה לדובדבן התרבותי (דובדבן חמוץ P) . זהו המקום היחיד בארץ בו ניתן לראותו".
במשך שנים חלפנו על פני העץ (הוא גדל כ-20 מ' צפונית לשביל הגולן, ראה סימון באתר עמוד ענן) ונמנענו מלהגדירו. הפריחה השופעת בחודש אפריל עם פרחים לבנים קטנים

מדמה אותו לעוד עץ דובדבן תרבותי אך עליו רחבים ודומים במתארם לעלי מישמש. רק השנה, בדצמבר 2020 בעקבות סיור הכנה להשתלמות כלנית בצפון הגולן, אספנו את העלווה, את שרידי התפרחת והפירות המנוונים והגדרנו את העץ – זהו *שזיף מהלב* Prunus mahaleb L. מין וורדני עצמאי השכיח כשיח/עץ בר בדרום אירופה. זהו עץ הידוע מאוד במדע האקולוגי- אבולוציוני שכן חוקרים ספרדים ערכו בו מחקרים חשובים באספקטים של הפצת פירות על ידי ציפורים, האבקה, אחוז חנטה והתיאוריה המרכזית – "מדוע לעצים כל כך הרבה פרחים וכל כך מעט פרי?" מסתמכת על מחקר בשזיף מהלב (Garcia Jordano Godoy 2007, Guitian 1993, Herrera Jordano 1981).

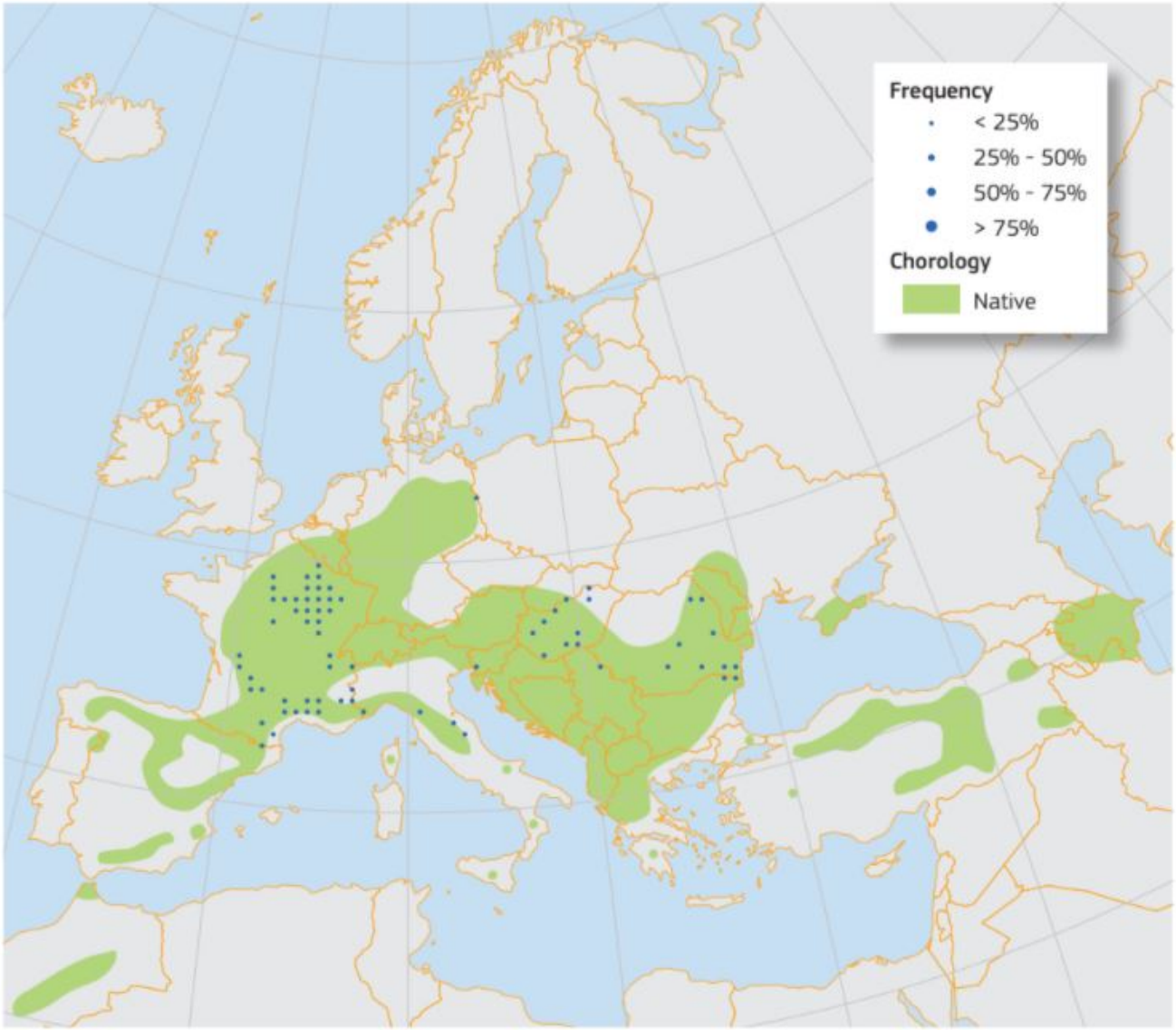

Map 1: Plot distribution and simplified chorology map for *Prunus mahaleb*. Frequency of *Prunus mahaleb* occurrences within the field observations as reported by the National Forest Inventories. The chorology of the native spatial range for *P. mahaleb* is derived after several sources[29-33].

השם העברי של המין מבלבל, ויש המכנים אותו בשם העברי – דובדבן מהלב. אולם הסוג דובדבן Cerasus אוחד מזה שנים רבות לתוך הסוג שזיף Prunus (ראה לדוגמא במגדיר אז"פ הישן "איג, זהרי ופינברון 1953", כל המינים של שקד, מישמש, אפרסק דובדבן ושזיף מופיעים תחת שם "פרונוס" וכיום מקובל להשתמש בתרגום העברי "שזיף"). בגלל נוהג של שמירת השמות העבריים העממיים, אין נוהגים לשנות את השם של דובדבן שרוע ודובדבן חמוץ לשם "שזיף שרוע" ו"שזיף חמוץ" אך לגבי כל שאר המינים שהיו בעבר בסוג דובדבן אנו מעדיפים לקרוא להם בעברית בשם הסוג שזיף, ועל כן אנו מעדיפים את השימוש בשם שזיף מהלב -Prunus mahaleb. נדגיש כי אין כל תכונה מורפולוגית המבדילה בין בין "מיני הדובדבן" למיני השזיפים האחרים; לא במבנה הפרח ובגודלו ולא במבנה הפרי. לא כן הדבר במיני השקד להם פרי שונה לחלוטין מפירות בעלי בית-גלעין עסיסי מתוק.

שזיף מהלב הוא עץ בר ותרבותי הגדל בעיקר בדרום אירופה ומרכזה (ראה מפת תפוצה) בבתי גידול מופרים ויובשניים אך גם לאורך נחלים. מקובל להסביר את גבול תפוצתו הצפוני במגבלותיו לעמוד בכפור וטמפרטורות נמוכות בחורף אך במזרח-התיכון, ובישראל הוא נעדר כשיח בר כנראה בשל קיץ חם ויבש. בעוד צורת הבר שלו היא שיחנית וגודלו אינו עולה לרוב על 4 מטר, הרי בתרבות הוא גדל לרוב כעץ בעל גזע מרכזי ונופו מגיע לגודל של 4-10 מטר. בעבר גדלו אותו בתרבות כדי לאכול את הזרעים אשר טעמם דומה לשקדים ובמאתיים השנה האחרונות השתמשו בו ככנות שעליהן מרכיבים דובדבן חמוץ. בהתאם לכך, הגיונית השערתו של שמעון כהן כי בכפר בב אל-הווא שמשו עצי שזיף מהלב ככנות לזני דובדבן תרבותי. כמו בשקד ובאלה כאשר לא מטפלים בעצים הכנה גדלה ומשתלטת על הרוכב ומכחידה אותו. כך רוב עצי השקד בהרי-ירושלים הפכו להיות מאז 1948 "שקדים מרים". ניתן לשער כי תהליך זה חל גם בכפר בב אל-הווא.

שני העצים הידועים מכפר בב אל-הווא אינם חונטים פרי כלל. אספנו מהם שרידי תפרחות יבשים אשר בקצות עוקצי הפרחים נמצא בית גלעין מנוון המכיל זרע בודד. רוב מיני השזיף והדובדבן התרבותי זקוקים להאבקה זרה על מנת לגדל פרי פורה. כנראה שזיף מהלב בצפון הגולן אינו מוצא בן-זוג כדי להפרות את פרחיו.

שזיף קטן-פרי. איורים: מימין: קולינס © משמאל: רותמולר ©

תאור המין – שזיף קטן-פרי

שיח/עץ נשיר חורף בעל עלים מסורגים רחבים הדומים לעלי עץ המישמש אך בשרניים יותר. הגזע בעל צבע חום כהה, חלק ומבריק. קצות הענפים הצעירים בעלי שערות בלוטיות בצבע אפור-צהבהב ואלה נושרות במהרה. עוקץ העלה 2-1 ס"מ ובעל שתי בלוטות צופניות. העלה רחב 7-4 ס"מ גודלו , מחודד בקצהו ועגול עד דמוי לב בבסיסו. שפת העלה משוננת כמשור עדין עם בלוטות זעירות בקצה. עורקי העלה בצידו התחתון שעירים מעט. הפרחים לבנים, בעלי ריח נעים, פתוחים לרווחה ללא יצירת צינור פרח (כמו בדובדבן שרוע) , קוטרם 19-15 מ"מ והם מאורגנים בתפרחות זקופות דמויות אשכול-סוככי בלתי מוגדר ומספרם בתפרחת 12-3, נישאים על עוקצים באורך 10-20 מ"מ. האבקה נעשית על ידי דבורים וזבובים. העץ הוא כנראה בעל יכולת האבקה זרה וקיים אי-התאם עצמי בין אבקה וצלקות של פרחי אותו עץ (אותו זן או גנוטיפ) כמו ברוב מיני העצים בני משפחת הורדניים בני האזור הממוזג. הפרי בית-גלעין כדורי עד סגלגל בקוטר 10-8 מ"מ, צבעו אדום-כהה וטעמו מר-מתקתק, טעים לחלק מהאנשים. פורח באירופה ממרץ (במעונות נמוכים) ועד יוני ומבשיל פירות בחודשי יולי ספטמבר.

כל הפרחים בעץ הם הרמפרודיטים אך חלקם מתפקד רק כפרחי נקבה; טיפוס מיניות זה נקרא בספרות המדעית בשם Gynodioucious כלומר אוכלוסיה המכילה גם צמחים דומיניים וגם צמחי נקבה. מעניין שהאקולוגיה והאבולוציה של טיפוס מיניות זה נחקר לעומק בספרד דווקא במין שלנו, בשזיף מהלב (Amodeo and Zalba 2013, Garcia Jordano Godoy 2007, Herrera Jordano 1981, Jordano 1995, Jordano and Godoy 2000). במחקרים נמצא כי חלק מהעצים מתפקד כנקבות בלבד בעוד חלק

אחר מהאוכלוסיה מתפקד כעצים הרמפרודיטים והם אשר תורמים את האבקה לעצי הנקבה אך יוצרים גם בעצמם פירות בעזרת אבקה זרה. בתחרות על משאבי העץ ביצירת פרי בשל "מנצחים" הפרחים המקדימים לפרוח – הפירות המופרים לראשונה תופסים את משאבי העץ, חונטים יפה וגורמים להפלה של הפירות המאוחרים יותר (Guitian 1993,1994).

שזיף קטן-פרי. איור: שוסטר ©

אקולוגיה, בית-גידול ושימושים

באירופה ידוע העץ כמין תרמופילי וצמח חלוץ הגדל במעונות יובשניים בחגורה התיכונה בהרים באזורים ים-תיכוניים בהם כמות המשקעים השנתית 500-600 מ"מ. גדל לרוב ביער או שיחיה פתוחים על קרקעות גירניות אבניות או סלעיות בדרגת חומציות PH 5.5. הצמחים הצעירים סובלים הצללה אך הבוגרים גדלים במקומות שטופי שמש; יש והם יוצרים שיחיה סבוכה בשולי יער אלונים, בגדות נחלים או בחופי ים סלעיים. בשיחיות סבוכות אלה גדלים גם שיחים אחרים כמו ורד, פטל, ליגוסרטום, עוזרר וקורנוס. בתור עץ חלוץ הגדל בבתי-גידול מופרים ורעים שזיף מהלב הצליח להגר לאוסטרליה, ניו-זילנד ובמחוזות צפוניים של דרום וצפון אמריקה זהו מין פולש אשר מנסים לבערו. מאידך הוא מצוין בשמירת טבע בדרום אירופה כשיח חשוב השומר את המגוון הביולוגי ובמיוחד מאכלס קיני ציפורים רבים.

שורשי שזיף קטן-פרימשמשים ככנות להרכבת זני דובדבן תרבותי וידועים בחוסנם וביכולת העמידות שלהם בפני פגעים. גזע העץ משמש לפיסול ויש לו ריח נעים. לזרעים ריח טוב דומה לריח שקדים והם משמשים כתבלין ותוספים בהכנת לחם, עוגות ומאפים. לאחרונה מנסים להפיק מהזרעים שמן משובח עשיר בנוגדי חמצון. מהקליפה והגזע מפיקים קומרין הידוע כתרופה אנטי דלקתית ותכונות פרמקולוגיות נוספות.

ספרות:

איג א זהרי מ ופינברון נ 1953 מגדיר לצמחי ארץ-ישראל, הדפסה שניה מתוקנת, הוצאת ספרים ע"ש י.ל. מגנס, האוניברסיטה העברית והוצאת "העיתון לבוטניקה", ירושלים.

————————————

Amodeo M and Zalba S 2013 Plant Ecology, 214: 1299.

Davis PH 1972 Flora of Turkey and the East Aegean Islands, vol. 4. Edinburgh University Press.

Garcia C Arroy JM Godoy JAP and Jordano J 2005 Molecular Ecology 14: 1821.

Guitian J 1994 American Journal of Botany 81: 1555 .

Guitian J 1993 American Journal of Botany 80:1305.

Herrera CM and Jordano P 1981 Ecological Monographs 51: 203.

Jordano P 1995 Ecology 76: 2627.

Jordano P and Godoy J A 2000 Molecular Ecology 9: 1293.

USDA NRCS, The PLANTS database 2015 National Plant Data Team, Greensboro, USA, http://plants.usda.gov.

Webb DA 1968 Flora Europea. Vo. 2, Rosaceae to Umbelliferae, T. G. Tutin, et al., eds. Cambridge University Press, pp. 77–80.

==========

כל הזכויות שמורות ל"כלנית" ©

לציטוט: שמידע א ופיק א 2020 שזיף קטן-פרי הוגדר בצפון הגולן בכפר ההרוס "בב אל-הוא". כתב-עת "כלנית", מספר 7.

https://www.kalanit.org.il/prunus-mahaleb-12-2020

==========